

A BÍRÓSÁGI MÚLTFELTÁRÁS NEHÉZSÉGEI

NEMZETI CSOPORTOT ALKOTTAK-E A LITVÁN PARTIZÁNOK?

Litvánia 1941 és 1944 közötti német megszállása alatt a nácik és helyi kollaboránsaik elpusztították a 208 ezres zsidó közösség 90 százalékát. A litvániai holokauszt a nemzetközi jog szerint egyértelműen népirtás volt.¹ Az ország 1940–1941-es és 1944 utáni szovjet megszállása mintegy 275 ezer litván bebörtönzése vagy száműzetése mellett 20 ezer partizán és támogatóik megölésével járt. Az Emberi Jogok Európai Bírósága Nagykamarájának a Vasiliauskas Litvánia elleni ügyében 2015. október 20-án született döntése értelmében utóbbi, tehát az, hogy a szovjetek tömegesen ölték meg a litván partizánokat, nem minősül népirtásnak.² A tizenhét fős testület kilenc tagja nyolc ellenében úgy ítélte meg, hogy a szintén litván származású panaszos vezetése alatt álló szovjet csapatok által levadászott két partizán nem a litván nép, hanem csupán egy politikai csoport képviselőjeként vesztette életét. A bírák ezzel a döntéssel óhatatlanul állást foglaltak abban a történelmi vitában, amely a körül alakult ki, hogy mi is a népirtás, és ennek megfelelően a második világháború során hány genocídium történt.

Az egyik álláspont szerint kizárólag a holokauszt tekinthető népirtásnak, míg mások úgy gondolják, hogy a szovjetek által elkövetett bűncselekmények ugyancsak ide tartoznak, megint mások pedig azon a véleményen vannak, hogy a népirtás nemzetközi jogi fogalma alapján mind a németek, mind a szovjetek több genocídiumért felelősek 1939 és 1945 között; sőt, az utóbbiak – miként a litván eset is igazolja – még ezt követően is. Timothy Snyder, a Yale történész, aki maga az utóbbi felfogást követi, civilizátoroknak ('Zivilisierer') nevezi azokat, akik Auschwitz felszabadítása – mint a civilizáció visszatérének lehetővé tétele – miatt a szovjetek büntetéseit kizárják a népirtás fogalmi köréből, ugyanakkor nacionalizálóknak ('Nationalisierer') azokat, akik a Szovjetuniót nem a civilizáció megmentőjének, hanem agresszornak tekintik, amely nemcsak állami szuverenitásokat szüntetett meg, hanem azok jövőbeni visszaállítását megakadályozandó likvidálta az elitet,

A BÍRÁK EZZEL A DÖNTÉSSSEL ÓHATATLANUL ÁLLÁST FOG-LALTAK ABBAN A TÖRTÉNÉ-SZI VITÁBAN, AMELY A KÖ-RÜL ALAKULT KI, HOGY MI IS A NÉPIRTÁS, ÉS ENNEK MEG-FELELŐEN A MÁSODIK VILÁG-HÁBORÚ SORÁN HÁNY GENOCÍDIUM TÖRTÉNT

amelybe például a nemzeti felszabadításért harcoló partizánok is tartoztak. Vagyis, míg az előbbi, első-sorban nyugati holokausztkutatók számára a civilizáció, az utóbbi csoportba tartozó, főleg kelet-európai történészeknek a nemzeti szuverenitás a kulcsfogalom.³ Snyder maga több munkájában foglalkozott annak a területnek – 2010-es könyvének címében ezt nevezi 'Bloodlands'-nek⁴ – a népirtásaival, amelyeket az 1941 és 1945 közötti német–szovjet háború idején a két háborús fél felváltva tartott megszállás alatt, és amelyek a legveszélyesebbek voltak mind a zsidók, mind más helyi lakosok számára. A szovjetek – érvel Snyder –, miközben nem állították meg a holokausztot, maguk is mintegy négymillió embert ölték meg azokban az országokban, amelyekben a hitleri holokauszt végbement. Legújabb könyvében ennek a többes népirtásnak a legfőbb előfeltételeként Snyder Hitler „ökológiai pánikja” mellett – ez lényegében az élelmiszerellátás biztosítását jelentené – az adott országok államszervezetének szétrombolását nevezi meg.⁵ A többes népirtás-felfogás úgy érvel, hogy a zsidók németek általi tömeges kiirtása a szovjetek által korábban megszállt területeken lényegében a szovjetek tömeges deportálási politikájának és a valós és feltételezett helyi ellenség általuk történő kiirtásának volt a következménye. Ezzel tulajdonképpen azt állítja, hogy a szovjetekre komoly felelősséget viselnek a holokausztért, figyelmen kívül hagyva azt a tény, hogy a gyilkosságok – ahogy azt a litván partizánok esete is demonstrálja – jelentős részben a Vörös Hadseregnek a Wehrmacht felett aratott, sok áldozattal járó győzelmét követően történtek.⁶

A STRASBOURGI DÖNTÉS ELŐZMÉNYEI

A független litván államot először az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán 1940. június 15-én a szovjet hadsereg szállta meg, és tette a Szovjetunió részévé, majd az 1941

és 1944 közötti náci megszállást követően ismét viszályt a szovjet uralom. Ezzel szemben jött létre a Litvániai Felszabadítási Mozgalom (LKKS) elnevezésű partizánszervezet, amely egészen az 1950-es évek közepéig illegalitásban harcolt a nemzeti függetlenségért. A strasbourgi ügy panaszosának – mint a Litván Szocialista Köztársaság állambiztonsági minisztériuma (MGB) kerületi egysége munkatársának – feladata volt a litván partizánok felkutatása és megölése. Ennek keretében 1953. szeptember 1-jén részt vett egy akcióban, amelynek során lelőttek egy partizán testvérpárt, és ezért a panaszos dicséretet és 500 rubel jutalmat kapott, valamint felvételt nyert a Szovjetunió Kommunista Pártjába.

A Szovjetunió felbomlását és Litvánia függetlenné válását követően az ügyészség 2001 áprilisában a litván büntető törvénykönyv akkor hatályos rendelkezései alapján megvádolta a panaszost és egy társát népiirtás bűncselekményének elkövetésével, mert részt vettek a litván lakosság egy meghatározott csoportja tagjainak, nevezetesen a szovjet megszállás ellen harcoló partizánoknak a megölésében. Az első fokon eljáró Kaunasi Regionális Bíróság 2004. február 4-én hozott ítéletében helyt adott a vádnak, elutasítva a védelemnek azt az érvelését, miszerint a testvérek megölésük időpontjában már dezertáltak a partizánoktól, így nem voltak tagjai a büntető törvénykönyv 1992 áprilisa óta hatályos népiirtás rendelkezése által védett politikai csoportnak. A bíróság megállapította azt is, hogy az 1992-ben alkotott törvény lehetővé tette annak visszamenőleges alkalmazását, ezért a panaszost hat év szabadságvesztésre ítélte, amelynek végrehajtását az elítélt egészségi állapotára tekintettel felfüggesztette. Az elsőfokú bíróság helyt adott az áldozatok hozzátartozója polgári jogi igényének is; azzal, hogy a kár mértékét külön polgári eljárás keretében kell megállapítani.

A másodfokú bíróság 2004. szeptember 21-én helybenhagyta az első fokú ítéletet, elutasítva azt a vádlotti védekezést, hogy a litván büntető törvénykönyv népiirtás fogalma ellentmond a népiirtás bűntettének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló 1948-as ENSZ-egyezmény II. cikkében foglalt definíciónak, miután az előbbi védett csoportként tartalmazza a genocídium-egyezményben nem szereplő társadalmi és politikai csoportokat is. A bíróság érvelése szerint a partizánok mint politikai csoport egyszersmind nemzeti és etnikai jelleggel is bírt, és

mint ilyenek az egyezmény védelme alatt állnak. Hasonlóan az első fokú döntéshez, a másodfokú bíróság is elutasította a testvérpár dezertálására vonatkozó érvelést.

A litván legfelső bíróság mint semmisségi fórum 2005. február 22-én helybenhagyta a panaszos és vádlott-társa elítélését. A legfőbb bírói fórum sem tartotta az elítélést kizáró oknak, hogy a litván büntető törvénykönyv kiegészítette a genocídium-egyezmény népiirtás fogalmát a társadalmi és politikai csoporttal mint védett körrel. A legfelső bíróság elutasította a panaszos vádlottnak azt a védekezését is, hogy a megölt testvérpár a német megszállás idején

2014 MÁRCIUSÁBAN A LITVÁN ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG DÖNTÉSE MEGÁLLAPÍTOTTA, HOGY A NÉPIRTÁSÉRT VALÓ VISSZAMENŐLEGES ELÍTÉLÉS POLITIKAI VAGY TÁRSADALMI CSOPORTHÓZ TARTOZÓ ÁLDOZATOK ESETÉBEN SÉRTI A JOGÁLLAMISÁG ELVÉT

kollaboránsként részt vett szovjet párttagok és zsidók letartóztatásában, bebörtönzésében és deportálásában, és ezzel maguk is emberiesség elleni bűncselekményeket követtek el. A legfőbb bírák ezzel kapcsolatban elfogadták bizonyítékként azt a tényt, hogy a Litván Népiirtási és Ellenállási Kutatóközpont 1998-ban, illetve 2001-ben önkéntes harcosoknak

minősítette a testvéreket, amely státusz nem adományozható olyan személyeknek, akik emberiesség elleni bűncselekményeket követtek el, vagy részt vettek civil lakosok megölésében. Végül a bíróság nem ítélte mentő körülménynek azt sem, hogy az első fokú bíróság nem tudta bizonyítani, hogy a panaszos maga ölte volna meg a testvéreket, mondván, hogy a bűncselekmény megvalósul a feltételek megteremtésével is, amihez járult – a népiirtás szubjektív elemeként – az elkövetőnek az áldozatok halálára irányuló szándéka.

A testvérpár hozzátartozója által 2004-ben kezdeményezett polgári keresetet az elsőfokú bíróság 2006-ban elutasította azzal az indokolással, hogy a felperes már kapott kártérítést a litván államtól. Ezt az ítéletet azonban a másodfok 2007-ben a hozzátartozó súlyos érzelmi szenvedésére tekintettel megváltoztatta, majd a legfelső bíróság 2011-ben ugyancsak jogosnak ítélte a kártérítést, még ha annak összegét csökkentette is a másodfokú ítélethez képest.

2014 márciusában a litván alkotmánybíróság döntése megállapította, hogy a népiirtásért való visszamenőleges elítélés politikai vagy társadalmi csoporthoz tartozó áldozatok esetében sérti a jogállamiság elvét. Ugyanakkor a legfőbb ügyész 2014 májusában úgy foglalt állást, hogy az alkotmánybíróság döntése a jogszabály értelmezését jelentette – és nem új tényállásbeli körülményt –, ezért az nem lehet alapja a vádlott perújításának a legfelső bíróság előtt.

A RELEVÁNS NEMZETI ÉS NEMZETKÖZI JOG, JOGGYAKORLAT ÉS JOGÖSSZEHASONLÍTÁS

Az EJEB a döntés indokolásában hosszasan elemzi az alkalmazandó litván, szovjet és orosz nemzeti, valamint a nemzetközi joganyagot és joggyakorlatot, illetve a jogösszehasonlítás eredményeit.

A litván, szovjet és orosz jog és joggyakorlat

1990. március 11-én a litván Legfelső Tanács törvényt fogadott el Litvánia 1938. május 12-i alkotmányának visszaállításáról és ezzel a Szovjetunió 1977-es és a Litván Szocialista Köztársaság 1978-as alkotmányainak hatályon kívül helyezéséről, valamint a Litván Köztársaság átmeneti alkotmányáról, amely 1992-ig, a végleges alkotmány megalkotásáig volt hatályban. A szovjet időszakban, illetve egészen 1992-ig a népirtás nem szerepelt a litvániai büntetőjogban. 1992. április 9-én Litvánia csatlakozott az 1948-as genocídium-egyezményhez és a háborús és emberiség elleni bűntettek elévülésének kizárásáról az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése által New Yorkban 1948. november 26-án elfogadott nemzetközi egyezményhez. Ugyanezen a napon fogadták el a litván lakosság elleni népirtásért való felelősségről szóló törvényt. A törvény 3. cikkelye lehetővé tette annak visszamenőleges alkalmazását, és kizárta az elévülést. 1998-ban a törvény hatályon kívül helyezése mellett annak rendelkezéseit beépítették a büntető törvénykönyv 49. és 71. paragrafusába. Az előbbi tartalmazta az elévülés kizárását népirtás esetében, az utóbbi – korábban említett – rendelkezés kiterjesztette a népirtás által védett kört a társadalmi és politikai csoportokra. A büntető törvénykönyvnek a panaszos megvádolásának időpontjában hatályos szövege ugyan általánosságban kizárta a törvény visszamenőleges alkalmazását, és előírta az elévülést, de mindkét rendelkezés alól kivételt tett népirtás esetében.

A kivételeket az litván alkotmánybíróság egy 2010-es döntése alkotmányosnak ítélte, mondván, hogy a litván lakosság sérelmére a megszálló németek és szovjetek által elkövetett genocídiumok üldözésére a megszállás időszakaiban nem volt lehetőség. A legfelső bíróság pedig 2012 júniusában irányelvet bocsátott ki a bíróságok részére a háborús és az emberiség elleni bűntettekkel kapcsolatos ítélezést il-

letően, amelyben felhívta a figyelmet a népirtás elkövetési körülményeinek fontosságára. Ennek lényege, hogy a népirtás mint szándékos bűncselekmény esetében az elkövető szándékának ki kell terjednie a védett csoport egészének vagy egyes tagjainak megölésére, amire következtetni lehet abból a tényből, hogy az elkövető tagja volt annak az elnyomó szervezetnek, amelynek közvetlen célja például a partizánok elleni akciók végrehajtása volt.

Az alkotmánybíróság már idézett 2014-es döntésében úgy ítélte meg, hogy az államok mérlegelési szabadsága körébe tartozik, hogy bővítsék a népirtás nemzetközi jogban foglalt definícióját az adott történelmi, politikai, társadalmi és kulturális helyzetre való tekintettel, például a társadalmi és politikai csoportok védelmével. A különleges litvániai körülmények közé sorolták az alkotmánybírák, hogy a szovjet megszállók az általuk „megbízhatatlannak” ítélt hazai lakosok (az alkotmánybíróság szóhasználatára szerint: a „politikai nép”) megsemmisítésével – egyebek között erőszakos áttelepítés, illetve elviselhetetlen életkörülmények kialakítása révén – népirtást követtek el a nemzetközi jog általánosan elfogadott normái szerinti. Az alkotmánybírák világossá tették,

hogy a két szovjet megszállás következtében Litvánia elveszítette lakosságának közel egyötödét, és a történetek a nemzetközi jog által szabályozott emberiség elleni bűncselekménynek minősülnek, ahogy ezt még az Orosz Föderáció által 1991 áprilisában az elnyomott népek rehabilitálásáról elfogadott törvény preambuluma is elismerte. Az alkotmánybíróság leszögezte, hogy a büntető törvénykönyv 95. cikkének az elévülést népirtás esetében kizáró rendelkezése összhangban van az alkotmánnyal. Másfelől a bírák hangsúlyozták, hogy Litvánia nem állapíthat meg a nemzetközi jog által meghatározottnál alacsonyabb sztenderdeket, ezért a jogállamiság és a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena lege* elvét sértené, ha a litván büntetőjog lehetővé tenné olyan, kizárólag a hazai jogban megállapított bűncselekmények visszamenőleges büntetését, mint amilyen a politikai és társadalmi csoportok sérelmére elkövetett emberölés volt a büntető törvénykönyv 1998. évi módosítását megelőzően.

Nemzetközi jog, joggyakorlat és jogösszehasonlítás

A bíróság elsőként a Nürnbergben ülésező Nemzetközi Katonai Törvényszék alapokmányára hivatkozik, melyet 1945. augusztus 8-án Londonban írtak

alá az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Franciaország és Nagy-Britannia. Ennek 6. cikk c) pontja – a népirtás fogalmának nem ismeretében – a következőképpen definiálja az emberiség elleni bűncselekményeket: emberölés, kiirtás, rabszolgaságba taszítás, kitelepítés vagy más, a polgári lakosság ellen elkövetett embertelen cselekmények háború alatti vagy előtti időszakban, illetve politikai, faji vagy vallási alapon való üldözés a törvényszék hatáskörébe tartozó bármelyik cselekménnyel kapcsolatban, függetlenül attól, hogy az elkövetés országának törvényei szerint miként értékelendő. A „nürnbergi elveknek” az ítéletben idézett másik fontos eleme az „állami cselekmény” és a „feljebbvaló parancsa” mint büntetendőséget kizáró körülmény elvetése; az elvek ez által „átütötték a totalitáriánus rezsim alatt elkövetett bűncselekményekért való megosztott felelősség falát”.⁷

A „nürnbergi elvek” megfogalmazását a náciizmus emberi értelemmel nehezen felfogható, a korabeli német pozitív joggal azonban nem ellentétes, és az akkori nemzetközi jog által nehezen kezelhető jellege tette indokolttá. Ez a körülmény tág teret adott a pozitív jogon túli természetjogi felfogásoknak és megoldásoknak. 1945-ben Németország amerikai megszállási övezetében törvényben kimondták, hogy „azok a cselekmények, amelyek a náciizmus ellen irányultak, nem büntethetőek”.⁸ Gustav Radbruch alkalmazta a náci bűnökre a törvényes jogtalanság (gesetzliches Unrecht) fogalmát az illegitim nemzetiszocialista rezsim legalitásának megkérdőjelezésére. Hannah Arendt, a náci elől az Egyesült Államokba emigrált német társadalomtudós 1946-ban a következőket írta egykori tanárának, Karl Jaspersnek: „a náci bűnök, úgy tűnik számomra, lerombolják a jog kereteit, éppen ebben áll szörnyűségük: Göring felkötése szükséges, ám nem elégséges. E bűn, minden más büntetőjogi bűnnel szemben, meghalad és összerombol minden jogrendet.”⁹ Arendt – Jaspers kritikája¹⁰ ellenére – még *Az emberi természet és A totalitarizmus gyökerei* című, az 1950-es években írott munkáiban is fenntartja, hogy a „radikális gonosz” büntetetlen, mert semmilyen büntetés nem érhet fel vele; megbocsáthatatlan; és mivel az emberi lényeg legmélyéről ered, meghaladja a megérthetőség határait.¹¹

A strasbourgi döntés értelemszerűen hivatkozik a népirtás nemzetközi jogi fogalmát bevezető, a népirtás büntetendőséget megelőzéséről és megbüntetéséről szóló, az ENSZ Közgyűlése által 1948. december 9-én elfogadott egyezményre, amelyet a Szovjetunió

1949 decemberében írt alá, majd 1954 májusában ratifikált, a függetlenné vált Litván Köztársaság vonatkozásában pedig 1992 áprilisában lépett hatályba. Az egyezmény 2. cikkelye a következőképpen határozta meg a népirtás elkövetési magatartásait: „a) a csoport tagjainak megölése; b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása; c) a csoportra megfontolva oly életfeltételek ráerőszakolása, melyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése; d) oly intézkedések tételése, amelyek célja a csoporton belül a születések meggátolása; e) a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitele.”

E cselekmények bármelyikének elkövetése akkor büntetendő, ha azt egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport egészének vagy egy részének elpusztítása szándékával követték el. A többséget alkotó strasbourgi bírák a csoport „részével” kapcsolatban hivatkoznak kommentárookra, melyek szerint a szándéknak a védett csoport tagjainak mennyiségileg jelentős része megölésére kell irányulnia.¹² Ugyanennek az értelmezésnek az alátámasztására a többségi indokolás hivatkozik a volt Jugoszlávia területén 1991 óta elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekményekért felelős személyek megbüntetésére létrejött nemzetközi törvényszék (angol nevén International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY) esetjogára. Például, a Jelesić-

ügyben¹³ az elsőfokú bíróság ítélete megállapítja, hogy a szándéknak a csoport *en masse* elpusztítására kell irányulnia, ugyanakkor a csoport tagjainak „szelektív” megölésére vonatkozó közvetlen szándék is elegendő. Az 1995-ös srebrenicai mészárlás kapcsán a Kristić-ügyben¹⁴ eljáró elsőfokú bíróság úgy ítélte meg, hogy a ka-

tanakorú férfiak megölése mögött a srebrenicai bosnyák muszlimok elpusztításának szándéka állt. Az ugyanebben az ügyben hozott másodfokú döntés azt hangsúlyozza, hogy a csoport része kapcsán nem kizárólag az emberek száma, hanem a csoporton belüli szerepük fontossága is mérvadó. Hasonlóan, a Tolmir-ügyben¹⁵ az elsőfokú ítélet azt állapította meg, hogy bár összesen három áldozatot öltek meg, az ő szerepük meghatározó volt a védett bosnyák muszlim közösség vezetésében.

A védett csoport „része” fogalma kapcsán hasonló következtetésekre jutott a Nemzetközi Bíróság (International Court of Justice) is. A Bosznia és Hercegovina kontra Szerbia és Montenegró ügyben 2007 februárjában született ítélet a srebrenicai mészárlással összefüggésben – hasonlóan az ICTY idézett

Kristič-döntéséhez – szintén alkalmazta az egyes, csoporton belüli személyek fontosságának „minőségi” szempontját.¹⁶

A népirtás egyetemes joghatóság alapján történő megítélésének – amit az egyezmény 2. cikke szabályoz, és ami ugyanakkor nemzetközi szokásjoggá is vált – legkiemelkedőbb precedense volt az Eichmann-per, amelyre szintén hivatkozik a strasbourgi ítélet. Az izraeli titkosszolgálat 1960-ban Buenos Airesben foglyul ejtette a családjával álnéven ott élő Adolf Eichmann, majd titokban Jeruzsálembé szállította az SS egykori magas rangú tisztjét, a Gestapo zsidóügyi osztályának vezetőjét.¹⁷ A jeruzsálemi perben Eichmann-t a nácik és kollaboránsaik megbüntetéséről szóló 1950. évi izraeli törvény alapján az ‘Endlösung’ kidolgozásában és végrehajtásában játszott meghatározó szerepe miatt vádolták meg. Ez a nemzeti jogszabály, amely az 1948. évi népirtási egyezmény alapján született, a zsidóság elleni népirtás felelőseinek megbüntetését célozta. Izrael tehát ebben az esetben egy olyan bűncselekménnyel kapcsolatban érvényesítette joghatóságát, amelyet területén kívül, sőt, az állam létrejöttét megelőzően követett el valaki, aki sem állampolgára, sem lakosa nem volt az országnak.

Az eljárás során két bírósági döntés született. Az elsőt 1961. december 12-én a jeruzsálemi kerületi bíróság, a másodikat 1962. május 29-én az izraeli legfelső bíróság hozta.¹⁸ Az eljárás során Eichmann nem vitatta az ellene emelt vád fő megállapításait, viszont határozottan kétségbe vonta az izraeli bíróságok joghatóságát; mondván, hogy az jogellenes elrablásán alapult. A kerületi bíróság elismerte, hogy a gyanúsított Izraelbe szállítása felvethet nemzetközi jogi kérdéseket, mindazonáltal úgy ítélte meg, hogy ez a vita a két érintett országra tartozik, és nem érinti a vádemelési eljárást.¹⁹ A védelem ugyancsak kifogásolta a törvény visszamenőleges alkalmazását, de a bíróság ezt az ellenvetést is elutasította, és három különböző alapon hagyta jóvá a bíróság joghatóságát az ügyben: a zsidó áldozatok passzív állampolgárságának szempontja, Izraelnek a nácik és kollaboránsaik megbüntetéséről szóló törvény megalkotásakor fennálló nemzetbiztonsági védelmi szempontja, valamint az egyetemes joghatóság alapján.

Az egyetemes joghatósággal kapcsolatban mindkét bíróság hangsúlyozta, hogy az említett nemzeti jogszabályban szabályozott bűncselekmények nem csak az izraeli, hanem a nemzetközi jog megsértését is jelentik. Nemzetközi büntetőbíróság hiányában –

folytatódik a bírósági érvelés – a nemzetközi jog nem csak lehetővé teszi minden ország igazságszolgáltatása számára, hogy eljárjon ezeknek a szörnyű bűntetteknek az elkövetőivel szemben, hanem meg is követeli azt, mert a nemzetközi jogot sértő bűncselekmények elbírálásával kapcsolatos igény egyetemes. Az izraeli legfelső bíróság még azzal is alátámasztotta az egyetemes joghatóságra vonatkozó érvelését, hogy az elbírálandó cselekmény emberiesség elleni bűntett. Arra az ellenvetésre, hogy az egyetemes joghatóság alkalmazását megelőzően fel kellett volna ajánlani az eljárás lefolytatásának lehetőségét vagy annak az országnak, amelynek a gyanúsított állampolgára, vagy ahol elfogták, a bíróságok felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy sem Németország, sem Argentína nem kezdeményezte Eichmann kiadatását.²⁰

Az EJEB az izraeli legfelső bíróság ítéletéből a jelen ügy szempontjából releváns elemként emeli ki, hogy a „nürnbergi elvek” már a Nemzetközi Katonai Törvényszék alapokmánya óta a nemzetközi szokásjog részét képezték, és ezért az annak alapján megalkotott 1950-es izraeli törvény nem tekinthető a *nullum crimen* és a *nulla poena sine lege*, vagyis a visszamenőleges igazságszolgáltatás tilalma elvei megsértésének.

A bíróság szintén hivatkozik a háborús és emberiesség elleni bűncselekmények elévülhetetlenségéről szóló 1968-as ENSZ-egyezményre, amelyet a Litván Köztársaság 1996-ban ratifikált, ugyanakkor az Európa Tanács parlamenti közgyűlésének 1481-es számú, 2006-ban született határozatát idézve azt is megállapítja, hogy a nácizmus által elkövetett bűnökkel ellentétben a kommunizmus bűneit elkövetőket a nemzetközi közösség nem vonta felelősségre. Így a parlamenti közgyűlés egy korábbi, 1096-os számú, 1996-os határozata azt ajánlja a tagállamoknak, hogy az egyének által a kommunista totalitárius rezsimek keretei között elkövetett bűncselekményeket a sztenderd büntető törvénykönyvek alapján büntessék; amennyiben ezek a törvények szabályozzák az elévülést, akkor annak időtartamát kiterjeszthetik, de büntető jogszabályok visszamenőleges alkalmazása és alkalmazása nem megengedett.

A nemzetközi joggyakorlatot összefoglalva, illetve a hágai Nemzetközi Bíróság (International Court of Justice, ICJ), valamint a Ruandai Nemzetközi Törvényszék (International Tribunal for Rwanda, ICTR) esetjogát²¹ idézve a strasbourgi bírák megállapítják, hogy a népirtás tilalma a nemzetközi jog feltétlen érvényesülést követelő, *ius cogens* normája.

A TÖBBSÉG ÁLLÁSPONTJA SZERINT A KÉRELMEZŐ A PARTIZÁNOK MEGÖLÉSEKOR NEM LÁTHATTA ELŐRE, HOGY CSELEKMÉNYE MIATT NÉPIRTÁSÉRT FELELŐSÉGRE VONHATJÁK

A FELEK ÉRVELÉSE ÉS A TÖBBSÉGI DÖNTÉS

A panaszos állítása szerint az öt elítélő litván bíróságok oly módon értelmezték a népirtás fogalmát, amely ellentétes a nemzetközi közjogban elfogadott értelmezéssel, és sérti az Emberi Jogok Európai Egyezménye 7. cikkét, amely kizárja a visszamenőleges büntető igazságszolgáltatást az általa elkövetett bűncselekmény miatt, amely megítélése szerint nem minősül népirtásnak. Érvelése szerint ugyanis Litvánia fenntartás nélkül csatlakozott a genocídium-egyezményhez, ami nem teszi lehetővé a népirtásért való felelősségre vonást társadalmi vagy politikai csoport tagjainak megölése miatt, amit a litván büntető törvénykönyv 1998-as kiegészítése viszont megenged.

Ezzel szemben a litván kormány szerint a panaszos szándékosan részt vett annak a szovjet akciónak a megvalósításában, amelynek célja a litván nemzet részét alkotó partizánok elpusztítása volt, így tette a genocídium-egyezményben szereplő nemzeti csoport tagjainak megölését jelenti.

Az Orosz Föderáció kormánya mint a panaszos érdekében beavatkozó harmadik fél emlékeztetett rá, hogy a jelen ügy nem az első eset, amikor az EJEB egy balti államból származó panaszos büntetőjogi elítélését vizsgálja az Egyezmény 7. cikkének fényében. Az orosz kormány szerint ezeknek az ügyeknek az a közös eleme, hogy a panaszosokat olyan tettekért ítélték el, amelyeket az 1940-es, illetve 1950-es években követtek el, amikor a balti államok a Szovjetunió integráns részét képezték. Kolk és Kislying Észtország elleni, 2006-ban eldöntött ügyében az EJEB a civil lakosok 1949-es deportálásáért mint emberiesség elleni büntetért történő elítélést nem tartotta a visszamenőleges igazságszolgáltatás tilalmába ütközőnek.²² Kononov Lettország elleni ügyének egy 1944. májusi cselekmény volt az alapja, amikor egy német megszállás alatt lévő területen vörös partizánok egy csoportja, a kérelmező vezénylete mellett, rajtaütött egy falun, amelynek lakosait azzal gyanúsították, hogy egy másik partizánegységet kiszolgáltattak a németeknek. A partizánok hat férfit kivégeztek, majd két házat felgyújtottak, az egyikben egy férfi és három nő (egyikük várandós anya), a másikban egy házaspár égett benn. A falusiak nem voltak felfegyverezve, bár házaikban találtak fegyvert. A későbbi strasbourg-i kérelmezőt a lett bíróságok 2004-ben háborús bűncselekmény elkövetése

miatt elítélték. Az EJEB héttagú kamarájának 2008 júliusában hozott – nem végleges – döntése megállapította, hogy a panaszos 1944-ben ésszerűen nem láthatta előre, hogy cselekménye háborús bűncselekménynek számít a nemzetközi jog alapján, és 2004-ben a belső jog nem szolgálhatott alapul a büntetőjogi felelősség megállapításához. Ezért a lett bíróságok döntése sértette az egyezmény 7. cikkében foglalt tilalmat.²³ A Nagykamara azonban – és ezt kifogásolta az orosz kormány – 2010 májusában három különvélemény mellett úgy foglalt állást, hogy Lettország nem követett el egyezményesértést.²⁴ A többségi indoklás lényege, hogy bár formailag a vádlottat a lett büntető törvénykönyvnek a háborús bűncselekményekről szóló, az elkövetés idején még nem létező rendelkezései alapján ítélték el, azok viszont a „vonatkozó egyezményekre”, például az 1949-es IV. genfi egyezményre hivatkozva születtek, így az elítélés – mind a büntetett meghatározása, mind pedig az elévülés kizárt volta szempontjából – inkább a nemzetközi, mint a nemzeti jogon alapult.

Az orosz kormány mostani beavatkozó irata azzal is érvelt, hogy Raphael Lemkin, aki 1944-ben megjelent, *Axis Rule in Occupied Europe* című monográfiájában elsőként körvonalazta a népirtás fogalmát, és akinek munkájára a litván kormány is hivatkozott beadványában, védett csoportokként csak nemzeteket és etnikai csoportokat említ, és a politikai csoportokat sem ő, sem a nemzetközi jogi gyakorlat soha nem vonta be a védelmi körbe.

Az EJEB értékelése az elvek számbavételével kezdődik. Eszerint az Egyezmény 7. cikke nem kizárólag a vádlott hátrányára történő visszamenőleges jogalkalmazást tiltja, hanem a *nulum crimen* és a *nulla poena sine lege* elveinek érvényesítését, valamint az analógia alkalmazásának tilalmát is a vádlott kárára. Az ilyen büntetőjogi szabályozással szemben fontos követelmény a megismerhetőség és az előre láthatóság.

Mindez nem zárja ki a jogszabályi rendelkezések elengedhetetlen bírói értelmezését. A bíróság szerint nem legitimálja a vádlottak nemzeti és nemzetközi jog által jogellenesnek minősített magatartását az, hogy államilag elfogadott gyakorlatról van szó. Ezt az elvet alkalmazták a nyugat-berlini falnál lelőtt NDK-állampolgárok kapcsán; mind a parancsot végrehajtó katonák, mind pedig a parancsot kiadó vezetők tekintetében. A kelet-német katonák esetében a bíróság rámutatott, hogy ők sem lehetnek vak végrehajtói olyan parancsoknak, amelyek nyilvánvalóan sértenek nemzetközileg elismert emberi jogokat, mint

AZ EJEB NAGYKAMARÁJA KILENC BÍRÓ SZAVAZATÁVAL NYOLC ELLENÉBEN MEGÁLLAPÍTOTTA AZ EGYEZMÉNY 7. CIKKÉNEK LITVÁNIA ÁLTALI MEGSÉRTÉSÉT, ÉS VAGYONI KÁRTÉRÍTÉSKÉNT 10 EZER EURÓ KÁRTÉRÍTÉST ÍTÉLT MEG A KÉRELMEZŐNEK.

például az emberi jogok hierarchiájának élén álló, élethez való jogot.²⁵ A politikai vezetők tekintetében pedig a bíróság azt állapította meg, hogy a menekültek lelövésére vonatkozó utasítások kibocsátásakor azok jogellenessége már az NDK joga szerint is megismerhető és előre látható volt, ezért a két német állam újraegyesítése utáni elítélésük nem sértette a 7. cikket.²⁶ Vagyis, ezek az esetek annak az elvnek az érvényesítését is illusztrálják, hogy egy jogállam minden további nélkül indíthat büntetőeljárásokat olyan cselekmények ügyében, amelyeket az előző nem jogállami rendszerben követtek el.

A bíróság feladata tehát annak megállapítása volt, hogy vajon 1953 januárjában, a cselekmény elkövetésekor volt-e kellően egyértelmű és az elkövető által ésszerűen előre látható jogi alap a kérelmező vád alá helyezésére, azzal, hogy a kérelmező büntetőjogi felelősségének megállapítása alapvetően a nemzeti bíróság megítélési körébe tartozik. Ahhoz nem fér kétség, hogy a panaszos elleni vád olyan jogszabályi rendelkezéseken alapul, amelyek 1953-ban az elkövetés helyszínén nem voltak hatályban. Ugyanakkor a Szovjetunió az egyik aláírója volt a Nemzetközi Katonai Törvényszék 1945-ös alapokmányának, amely büntetni rendelte az emberiség elleni bűncselekményeket, és 1949-ben ugyancsak aláírta az ENSZ 1948-as genocídium-egyezményét, amely 1951 elején hatályba is lépett. Vagyis, a népiirtás nyilvánvalóan – a nemzetközi tételes és szokásjog, valamint a jogirodalom által is elismerten – *ius cogens* jellegű, és a kérelmező számára is kellőképpen ismerhető bűncselekmény volt 1953-ban. Ugyanakkor az ez által védett kör nem terjedt ki társadalmi és politikai csoportokra; függetlenül attól, hogy egyes szerzők szerint éppen a Szovjetunióknak volt köszönhető a politikai csoportok elhagyása az egyezmény szövegéből.

Ami a népiirtás által védett körnek a Litván Köztársaság törvényhozása általi 1998-as kiterjesztését illeti a társadalmi, politikai csoportokra, azzal kapcsolatban az EJEB többségi álláspontja megengedi az 1948-as definíció nemzeti kiterjesztését, visszamenőleges alkalmazását viszont nem. Ugyanakkor – kellő indokolás hiányában – a bíróság nem fogadta el a másodfokú nemzeti bíróságnak azt az álláspontját, mely szerint a partizánok 1953-ban a litván nemzet részének lettek volna tekinthetőek. Ehelyett a többség inkább a kérelmező érvelését fogadta el, miszerint cselekménye a partizánok mint a szovjet hatalommal szemben fegyveres ellenállást tanúsító, jól körülhatárolható csoport megsemmisítését célozta.

A bíróság rámutatott, hogy álláspontja lényegében megegyezik a litván alkotmánybíróság döntésének tartalmával, amely úgy ítélte meg, hogy sérti a jogállamiság elvét, hogy a cselekmény elkövetése után a büntető törvénykönyvbe foglalt két új védett csoport tagjainak megölése miatt indul népiirtás ügyében büntetőeljárás. Mindezek alapján a többség álláspontja szerint a kérelmező a partizánok megölésekor nem láthatta előre, hogy cselekménye miatt népiirtásért felelősségre vonhatják. Ezért az EJEB Nagykamarája kilenc bíró szavazatával nyolc ellenében megállapította az Egyezmény 7. cikkének Litvánia általi megsértését, és vagyoni kártérítésként 10 ezer euró kártérítést ítélt meg a kérelmezőnek.

A KÜLÖNVÉLEMÉNYEK

A kisebbséget alkotó nyolc bíró összesen öt különvéleményt jegyez. Ezek közül Sajó magyar, Vučinić montenegrói és Turković szerb bírók közös véleménye nem foglal állást a kérelem érdeméről, vagyis az egyezményesértésről, mert úgy ítélik meg, hogy miután a litván Alkotmánybíróság 2014. márciusi döntése által kínált jogorvoslati lehetőséget nem biztosították a kérelmező számára, továbbra is módja lenne ennek a jogorvoslatnak a kieszközlésére egy nemzeti panasz benyújtásával az egyezmény végre nem hajtására hivatkozva. A négy másik különvélemény egyikét összesen négy (három nyugat-európai és a litván) bíró írta alá. Ketten közülük – az Egyesült Királyság bírója, Power-Forde és a litván bíró, Kūris – önálló különvéleményt is jegyeznek, és kizárólag önálló különvé-

ményt csatolt a többségi döntéshez Ziemele, a lett bíró. Nehéz bármiféle következtetést levonni önmagában a különvéleményen lévő bírák nemzeti hovatartozásából, de annyi megállapítható, hogy azok a bírák, akiknek országa felszabadult a szovjet megszállás alól (Azerbajdzsán ugyan önálló, de továbbra is autokratikus berendezkedésű, szoros orosz kapcsolatokkal) valamennyien elleneztek a népiirtásért hazájában elítélt kérelmező kapcsán az egyezményesértés megállapítását. (Ebből a szempontból ide sorolom a magyar Sajó Andrást is, aki bár formai indokok alapján, de szintén nem csatlakozott az egyezményesértést megállapító többséghez.) Hozzájuk három nyugat-európai – a lichtensteini, az Egyesült Királyság-beli és a portugál –bíró csatlakozott; akik közül, mint látni fogjuk, Power-Forde különösen szíven viseli a szovjet népiirtás elítélését. A többséget al-

kotó hat nyugat-európai és két, szovjet megszállás által nem érintett országból – Törökországból és Szerbiából – származó bírót láthatóan kevésbé hatotta meg a szovjet népirtások problematikája. (Mint említettem, az ugyancsak a többséghez csatlakozott azeri bíróságnak helyzete sajátos.)

A négy, közös különvéleményt jegyző bírósági tag sem a tények, sem az alkalmazandó jog értelmezése tekintetében nem ért egyet a többséggel, és ezek alapján úgy gondolják, hogy nem sérült az Egyezmény 7. cikke, mert a kérelmező népirtás miatti elítélése az elkövetéskor hatályos nemzetközi jog alapján történt, és mint ilyen előre látható volt. Ami a tényeket illeti, a kisebbségi vélemény hivatkozik az EJEB-nek arra az állandó gyakorlatára, mely szerint a nemzeti bíróságok kedvezőbb helyzetben vannak a rendelkezésre álló anyagok és bizonyítékok értékelésére, ezért a Bíróság általában tartózkodik azok átértékelésétől. Ez a helyzet a szovjet megszállók 1940-es és 1950-es években tanúsított magatartásával kapcsolatban is, és noha a történetek ma is vita tárgyát képezik Litvánia és Oroszország mint beavatkozó fél között, az Orosz Föderáció elismeri, hogy a szovjet érában a megszállt területek lakossága elnyomás és népirtás áldozata volt.

Az alkalmazandó jog tekintetében a négy bírósági tag értelmezése abban tér el a többségtől, hogy ők – a litván fellebbezési bírósághoz és alkotmánybírósághoz hasonlóan – úgy látják, hogy a partizánok politikai jellegük mellett, mint a nemzet fegyveres ellenállói, egyúttal a genocídium-egyezmény által védett csoportot is alkottak. Ezt igazolja szerintük, hogy a szovjet állami politika kimondott célja a „nacionalista elemek”, a „banditák és nacionalista földalatti harcosok” megölése volt, ami viszonylag alacsony létszámuk ellenére fontosságukat jelzi, és ez (a többség által is elfogadott értelmezés szerint) arra utal, hogy lényeges részét képezték az akkor hárommilliószámú nemzetnek. A partizánok a szovjet katonai akciók kiemelkedő célpontjai voltak, és ebből a központi szerepből következően a bírósági tagok arra, hogy a kérelmező feltehetően előre láthatta, hogy a litván nép meghatározó része elpusztításának szándéka miatt felelősségre vonható népirtás ügyében.

A lett bírósági tag, Ziemele mind a jogirodalomra,²⁷ mind a nemzetközi bírósági esetjogra²⁸ hivatkozva amellett érvel, hogy a genocídium-egyezmény népirtás fogalma többféle értelmezést tesz lehetővé. Az 1948-as genocídium-egyezmény nem kis részben reagálást jelentett a nürnbergi perekre, hiszen azok az emberiség elleni bűntettek elkövetését háború idejére korlá-

tozták. A népirtás-egyezmény viszont már kiterjed a békeidőben az állam által saját polgárai ellen elkövetett súlyos bűncselekményekre is. Arra is emlékeztet a – szintén egy balti államból való – bírósági tag, hogy a két nagyhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok egyaránt érdekelt volt abban, hogy a népirtás nemzetközi és egyetemes joghatóság alapján történő megítélését korlátozzák, és hogy a védelmet ne terjesszék ki a politikai csoportokra. A bírósági tag szerint az ügy túlmutat a kérelmező jogain, és a balti államoknak a szovjet elnyomással szembeni ellenállási háborúja kapcsán ezen társadalmak számára a múltnak és annak fájó eseményeinek feltárására, valamint az igazság megállapítására való jogát is érinti.

A brit Power-Forde bírósági tag különvéleményében ugyancsak az EJEB történelmi lehetőségéről tesz említést, hogy ítéletet mondjon a sztálini szovjet rendszer népirtó jellege felett, amely a kioltott emberi életek számát illetően még a hitleri népirtáson is túltett.²⁹ Kúris, a leginkább érintett litván bírósági tag szintén rendkívüli csatlakozásának ad hangot amiatt, hogy a bírósági többséget a minden iskolás gyerek által ismert tények – húszezer halálos áldozat, valamint százezres nagyszámú deportált, bebörtönzött és megkínzott ál-

dozat – sem győzték meg arról, hogy a litván partizánok a nemzet képviselői voltak. Úgy gondolja, hogy a többség indokolatlanul várja el a nemzeti bíróságoktól annak leírását és megmagyarázását, hogy mi történt Litvániában (és a többi balti országban) az 1940-es és 1950-es években, és hogy a partizánok vajon valóban a litván népet képviselték-e. Ez nem a nemzeti vagy nemzetközi bíróságok, hanem történészek dolga.

A kommentátor, aki maga is a Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó – még ha államiságát a balti államokkal ellentétben formálisan meg is tartó – országban élte le élete eddigi nagyobbik részét, hajlamos azonosulni a különvélemények itt kifejtett érveivel. Ugyanakkor – miközben elismeri, hogy sem a nemzeti, sem pedig a transznacionális bíróságok nem vonhatják ki magukat az eléjük vitt ügyek eldöntésétől – a büntetőjogi pereknek a múlt általános feltárásában játszott szerepét illetően inkább szkeptikus, és azokkal a történészekkel ért egyet, akik az intézményes-jogi megoldások helyett a történelmi kutatások fontosságát hangsúlyozzák a múltfeldolgozás szempontjából.³⁰ A kelet-európai átmeneti igazságszolgáltatás különböző módszereinek tanulmányozása azzal a tapasztalattal járt, hogy az egykori

szocialista blokk országaiban sem a perek, sem az átvilágítás, sem pedig a kárpótlások nem segítették a diktatórikus múlt feltárását és különösen nem az azzal való szembenézést. Ehhez a kudarchoz persze hozzájárult az alkotmányos kultúra alacsony foka is ezekben az országokban, ezért azután az egyetlen többékevésbé sikeresnek mondható kivétel az egykori NDK, ahol ez a folyamat az NSZK négy évtizede működő alkotmányos rendszere keretében ment végbe.³¹ Az átmeneti igazságszolgáltatás eszközei közül kizárólag a diktatórikus rendszer titkosszolgálati és egyéb aktáinak teljes nyilvánossága segítheti a műtfeldolgozást; azonban, sajnos, ez is számos kompromisszummal valósult meg a szovjet befolyás alá tartozott országokban,³² ami korlátozza mind a nagyközönség, mind a történészek hozzáférését a történelmi tényekhez. Ezért várják sokan az igazságot a bíróságoktól, amelyek persze nem tudnak megfelelni ennek a tőlük idegen szerepnek. Mindez nem jelenti azt – ebben a konkrét esetben sem –, hogy a bíróságoknak saját lehetőségeik keretei között ne kellene mindent elkövetniük az adott eset történelmi körülményeinek feltárása érdekében, és ennek alapján tudásuk szerint igazságot szolgáltatni az eset áldozatainak. Ahogy Hannah Arendt fogalmaz az Eichmann-per kapcsán a személyes és a politikai felelősség különbségéről: a bírósági eljárás feladata a személy felelősségének megállapítása – és nem a történelem, egy adott rendszer vagy akár egy ideológia megítélése.³³ Vagyis a perek hozzájárulhatnak a múlttal való szembenézéshez, de a bíróságok nem végezhetik el a társadalom, a politika helyett – különösen nem annak ellenében – ezt a munkát.

JEGYZETEK

1. Lásd erről részletesen Christoph DIECKMANN: *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen, Wallstein, 2011, valamint Timothy SNYDER: Hitler's Logical Holocaust, *The New York Review of Books*, 2012. december 20.
2. *Vasiliauskas v. Lithuania* [GC], no. 35343/05, 20 October 2015.
3. Lásd Timothy SNYDER: Kommemorative Kausalität, Gedenkkultur vs. Geschichtsschreibung, *Transit*, 2014–2015/46.
4. Timothy SNYDER: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York, Basic Books, 2010.
5. Timothy SNYDER: *Black Earth. The Holocaust As History and Warning*, New York, Tim Duggan Books, 2015. Snydernek ezt az álláspontját számos komoly kritika érte. Lásd pl. Adam GOPNIK: Blood and Soil, *The New Yorker*, 2015. szeptember 21.; Michael PINTO-DUSCHINSKY: Hitler's 'Ecologic Panic' Didn't Cause the Holocaust, *Standpoint*, September 2015; Jörg BABEROWSKI: Bürger brauchen Staaten, *Die Zeit*, 2015. október 8.; Walter LAQUEUR: Timothy Snyder: The Newton of the Holocaust?, *Mosaic*, 2015. november 4. Az állam szétrombolásának tétele nyilvánvalóan a magyar holokauszt esetében sem állja meg a helyét, hiszen az 1944. március 19-i német megszállás után csökkentett, de nem megszüntetett szuverenitású magyar állami szervek tevékenyen részt vettek a félmillió zsidó magyar állampolgár halálát eredményező deportálásában.
6. Timothy Snyder *Black Earth* című könyvének ezt a kritikáját lásd at Omer BARTOV: How Not to Write a History of the Holocaust, *The Chronicle of Higher Education*, 2016. március 6.
7. Lásd Ruti TEITEL: Az átmenet büntető-igazságszolgáltatása, *Fundamentum*, 2000/1, 5.
8. Gustav RADBRUCH: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog, in VARGA Csaba: *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1977, 137.
9. *Hannah Arendt – Karl Jaspers Correspondence, 1926–1969*, szerk. Lotte KOHLER – Hans SANER, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1992, 54. A levélváltásra történő figyelemfelhívásért köszönettel tartozom Salát Orsolyának.
10. „[...] a bűn, amely meghaladja a büntetőjogi meghatározhatóság mértékét, elkerülhetetlenül valamely – sántáni – »nagysággal« egészul ki, amely számomra, legalábbis a nációra alkalmazva nem tűnik elfogadhatónak, ahogy Hitler »démonikus« volta ellen is tiltakozom. Számomra úgy tűnik, hogy ezen eseményeket teljes banalitásukban, prózai trivialitásukban kell vizsgálni, mert ez az, ami valójában meghatározza azokat.” Lásd *Hannah Arendt – Karl Jaspers Correspondence* (8. l.) 62.
11. Fordulat csak a '60-as évek elején írott, *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében következik be álláspontjában. Itt már – részben Jaspersnek a „gonosz banalitásáról” írott szavai (amelyek a könyv alcímét is adták), részben férjének, Heinrich Blüchernek a gonoszról mint „felszines jelenségről” mondott véleménye hatására – tudomásul veszi – sőt, még Jaspers akkori kételyeivel szemben védelmébe is veszi – az egyik legfőbb náci háborús bűnös elleni jogi eljárást, még akkor is, ha utóbb úgy ítéli meg, hogy valójában Jeruzsálemben nem Eichmann, az egyén, hanem sokkal inkább az antiszemitizmus ült a vádlottak padján.
12. Vö. *Draft Code of Crimes Against the Peace and Security of Mankind (commentary)*, Report of the International Law Commission on the work of its forty-eighth session, 1996, UN Doc. A/51/10 (1996).
13. *Prosecutor v. Jelesić*, Case IT-95-10-T, Judgement, 14 December 1999.

14. *Prosecutor v. Kristić*, Case IT-98-33-T, Judgement, 2 August 2001.
15. *Prosecutor v. Tolimir*, Case IT-05-88/2-T, Judgement, 12 December 2012.
16. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007, 43.
17. Eichmann elrablásának történetéről lásd az akció egyik résztvevőjének beszámolóját: Peter Z. MALKIN – Harry STEIN: *Eichmann a markomban*, Budapest, Minerva Kiadó, 2011.
18. Az eljárás háttéréről és lefolyásáról lásd Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York, Viking Press, 1963; és Deborah LIPSTADT: *The Eichmann Trial*, New York, Schocken Nextbook, 2011. Míg Arendt könyve a The New Yorker hetilap számára írott helyszíni tudósításai alapján készült, Lipstadv munkája a per ötvenedik évfordulójára íródott.
19. Az izraeli hatóságok számára az elrablás alternatívája lehetett volna Eichmann megölése a titkosszolgálat munkatársai által Buenos Aires utcáin. Churchill a háború befejezése után hosszú ideig úgy gondolta, hogy a náci háborús bűnösöket azonosítást követően agyon kell lőni. Az amerikai haditengerészet katonái ezt a módszert alkalmazták 2011 májusában, amikor egy kommandós akció keretében Pakisztánban megölték Oszama bin Ladent, a 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadás kitervelőjét, illetve 2011 októberében Jemenben egy robotrakéta segítségével Anvar Al-Avlatit, az Al-Kaida arab szervezetének fejét.
20. Ötven évvel később nyilvánosságra került dokumentumok tanúsága szerint a nyugat-német hatóságok legalább 1952 óta tudtak Eichmann rejtékhelyéről. Lásd David CROSSLAND: Document Find Hailed as Sensation: Germany Knew Eichmann's Hiding Place Years Before His Capture, *Spiegel*, 2011. január 10., <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,738757,00.html>
21. Az ICJ gyakorlatából: *Democratic Republic of Congo v. Rwanda*, Judgment, I.C.J. Reports 2006, 6; *Bosnia Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, Judgment, I.C.J. Reports 2007, 43; és *Germany v. Italy*, Judgment, I.C.J. Reports 2012, 99; az ICTR esetei közül pedig *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, ICTR-95-1-T, Judgment, 21 May 1999.
22. *Kolk and Kislyiy v. Estonia* (dec.), nos. 23052/04 and 24018/04, ECHR 2006-I.
23. *Kononov v. Latvia*, no. 36376/04, 24 July 2008. A döntés részletes ismertetését lásd POLGÁRI Eszter: Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéleteiből, az Egyezmény 7. cikke (Büntetés kiszabásának tilalma törvényi rendelkezés nélkül), *Kononov Lettország elleni ügye, Fundamentum*, 2008/3, 105-106.
24. *Kononov v. Latvia* [GC], no. 36376/04, ECHR 2010.
25. *K.-H.W. v. Germany* [GC], no. 37201/97, ECHR 2001-II.
26. *Streletz, Kessler and Krenz v. Germany* [GC], nos. 34044/96, 35532/97 and 44801/98, ECHR 2001-II.
27. Ziemele William Schabas álláspontjára hivatkozik. Vö. William SCHABAS: Genocide and Crimes against Humanity: Clarifying the Relationship, in *The Genocide Convention. The Legacy of 60 Years*, eds. Harmen VAN DER WILT, Jeroen VERVLiet, Göran SLUITER, Johannes HOUWINK TEN CATE, Leiden – Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2012, 4.
28. Ziemele szerint az EJEK saját esetjoga is illusztrálja a többféle értelmezés lehetőségét. A *Jorgis kontra Németország* ügyben született döntésében a bíróság elfogadja a német bíróság szélesebb értelmezését. (No. 74613/01, ECHR 2007-III). Az ICTY gyakorlatából pedig a Brdjanin-ügyet említi, amelyben a bírák megállapítják, hogy „a csoport fogalma nem világosan tisztázott sem a genocídium-egyezmény szövegében, sem máshol”. (1 September 2004, ICTY-99-36, T Ch II, paragraph 682)
29. A két népiptás „teljesítményének” összehasonlítása tekintetében a bíró Norman Davies történész könyvének adataira hivatkozik. Vö.: Norman DAVIES: *Europe: A History*, London, Pimlico, 1997, 960.
30. Lásd erre Tony JUDT: *Postwar: A History of Europe Since 1945*, New York, Penguin, 2005, 830; illetve „A történelmi leckék a pereknél jobbak arra, hogy szembenézzünk a múlttal”. Timothy Garton Ash angol történésszel Striker Sándor beszélget, *Fundamentum*, 2000/1, 61-65.
31. Vö.: Gábor HALMAI: *The Role of Constitutionalism in Transitional Justice Processes in Central Europe*, az International Center for Transitional Justice felkérésére készült, nem publikált tanulmány, 2015.
32. Lásd Gábor HALMAI: Auswirkungen einer Übergangsgsjustiz auf die demokratische Konsolidierung in Mittel- und Osteuropa, in *Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa Band IX: Die Grundrechte in Ostmitteleuropa und Osteuropa*, Hrsg. Detlef MERTEN, Hans-Jürgen PAPIER, Rainer ARNOLD, Heidelberg, C.F. Müller, 2015.
33. Lásd H. Arendt, 'Was heisst persönliche Verantwortung unter einer Diktatur?', in Uó, *Nach Auschwitz, Essays & Kommentare I*. Edition Tiamat, 1989. 83.